
ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 811.352.3

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-2-41-83-93

АДЫГЭБЗЭ ШЫЛЭЦЭМ И МОРФОЛОГИЕ КАТЕГОРЭХЭМ ЯХЭЛЬ ГЪЭЦЦЭГЪУЭНАГЪХЭР

Бишлэ Борис Чэмал и кьуэ, филологие шлэныгъэхэмклэ доктор, Гуманитар кьэхутэныгъэхэмклэ институтым – Федеральнэ кьэрал бюджет шлэныгъэ Гуэхушлэлэ «Урысейм шлэныгъэхэмклэ и академием и Кьэбэрдей-Балкькьэр шлэныгъэ центр» Федеральнэ шлэныгъэ центрим» и филиалым и адыгэбзэ секторым и шлэныгъэ лэжыаклуэ пашэ, kbigi@mail.ru

Адыгэбзэр и зэхэлгыкьлэ, абхъаз-адыгэ бзэ гупым хыхьэ адреи бзэхэми хуэдэу, дунейм тет бзэхэми ящыц зыми зэремышкьым кьешэ абы и ухуэклэ-зэхэлгыкьлэр убзыхуным хэл гугъуехь куэдир. Псом нэхьыбэу ар лэжыгъэццэхэм я дежц шынэрлыгагъур, ауэ цэхэми лэныкьуэ зыкьомклэ гъэццэгъуэнагъхэр я нэцэнэц. А нэцэнэхэр тлэклэ-тэклуэрэ хэлүшылу ящл Нэгумэ Шорэ деж щегъэжыауэ нобэм кьэсыху ди бзэр зыджа икли зыдж шлэныгъэлхэм, ауэ иджыри псори зэлүбз хьуауэ пхужылэнукьым, бзэццэныгъэлхэр Гуэхугъуэ гуэрхэм зэрэпльыр зэтэхуэу щыткьым. Пыхыклауэ шылэццэм и морфологие категорэхэм я гугъуэ пщымэ, зэдауэ кьэзышэр нэгъуэццэ зы бзи узыщримыхьэлэ категорэхэм (еигъэ, псалъэзэпышлэныгъэ) я закьуэкьым, бзэуэ дунейм тетым я нэхьыбаплэм кьыхагъуатэ категорэхэри (белджылы /мыбелджылы, псалъэзэшэ, бжыгъэ) абыхэм яхэтц, сыту жыплэмэ мыбыхэмкли ди бзэр адреихэм я щхьэпэгъукьым. Мы ди лэжыгъэм кьалэну и пашхьэ кьоувэ бзэццэныгъэм зэригъэгъуэта ехьулэныгъэхэр кьэдгъэсэбэу проблемэу иджыри шылэхэмклэ зы еплгыкьлэ пыхыкла кьызэдгъэпэшын хуейуэ. Абы нэмышл, и мыхьэнэклэ мынэхэ ляхьшэу кьыдолгытэ ди бзэм и грамматикэм езы адыгэбзэмклэ тхауэ нобэрэй бзэццэныгъэм и мардэхэм тет грамматикэ дунейм кьытегъэхьэныр. Абы и зы Гыхьэ хьун хуейуэ кьыпэштыц мы тхыгъэми. Ар кьыдэхьулэн папшлэ нобэклэ дызыхушыщлэ бзэццэныгъэ флэщыгъэццэ (термин) куэдир кьызэцциубыдэу зэдгъэпэша системэр мыбы кьышыдогъэсэбэп.

Адэклэ зырызурэ я гугъуэ щытшыныц шылэццэхэм я морфологие категорэхэм.

Зэрыгъуээн псалъэхэр: адыгэбзэ, шылэццэхэр, категорэ, псалъэужь, псалъэкьлэпэ, псалъэзэшэ, псалъэзэпышлэныгъэ.

1. Белджылы / мыбелджылы категорэр

Белджылы / мыбелджылы категорэм кьегъэлъагъуэ псалъэ кьралуэм жызылэм-рэ кьедалуэмрэ зэрыхушытыр. Нэгъуэщлэ жыплэмэ, жызылэм предметыр кьызэригъэлъагъуэр елытащ кьедалуэм а предметыр зэринэлуасэм е зэримыналуасэм. Предметыр кьедалуэм и нэлуасэмэ, белджылы гъэпсыкьлэм тету кьепсэль, имыналуасэмэ – мыбелджылы гъэпсыкьлэу.

Шылэццэ мыбелджылыхэм предметым и цлэр кьралуэ кьудеймэ, шылэццэ белджылыхэм предмет пыхыкла, я нэлуасэу щыт кьагъэлъагъуэ. Зи гугъуэ тщы зэщхьэщыкьлыныгъэхэр морфологие и лэныкьуэклэ кьэгъэлъэгъуа мэхьу лъабжьэгъуэсэ пыт-пымытклэ.

Цлэ белджылыхэм я белджылагъэр морфологие и лэныкьуэклэ кьэзыгъэлъагъуэхэр *-р*, *-м* формативхэрщ. Мыбыхэм абы кьыдэклуэу куэдэрэ

кьагъэлъагъуэ цIэйIуэ, зыхъуэж псалъэзешэхэр: *Ди унэр кьуажэбгъум цыттиц; ШIалэм тхыль кьыццэхуац.*

Белджылагъ-мыбелджылагъыр цIэ унейхэм кьэгъэлъэгъуа зэрыщыхъум гъэцIэгъуэнагъ хэлыщ. ШыIэцIэ унейхэр, щхьэ цIэпапщIэхэм ещхьу, мыбелджылы гъэпсыкIэм тету кьагъэсэбэп, езыхэр я мыхъэнэклэ белджылыуэ зэрыщытым кьыхэкIыу: *Къамылыкъуэ кьуац. Бахъсэн цопсэу.* ЦIэ унейхэр белджылыгъэпсыкIэм шрагъэуэ хабзэр усыгъэрщ. Мыбдеж абыхэм ягъэзащIэр стиль кьалэн кьудейщ: *Дахэ бжьо пльыфэу Мадинэр Дуней IэфIыгъэм ныпопльэр* (ЩоджэнцIыкIу А.); *Щэхуу Дадусэр ныщIокIыр, Гъунэгъум макIуэри Лалинэр Мадинэ цIыкIум кьыхуешэ* (ЩоджэнцIыкIу А.) [Кабардино-черкесский язык 2006: 92–93].

Мыбелджылы гъэпсыкIэр кьэгъэлъэгъуа мэхъу лъабжьэгъусэ щыIэцIэм зэрыпымыувэмкIэ: *жыг (гуэр), тцIацэ (гуэр), пыIэ (гуэр).*

ЦIэр белджылыуэ зэрыщымытыр кьрагъэлъэгъуэнкIэ хьунуш:

а) псалъэм и пэм *зы* бжыгъэцIэр кьрагъэувэкIэрэ: *зы щIалэ унэм кьыщIыхъац;*

б) псалъэм и ужь *гуэр* цIэпапщIэр кьрагъэувэкIэрэ: *щIалэ гуэр уэрарамы кьрикIуэрт* [Кумахов 1971: 41];

в) псалъэм и пэм *зы* бжыгъэцIэр, и ужьым *гуэр* цIэпапщIэр ягъэувэкIэрэ: *зы лъыжьэ гуэр куэбжэм Iуст.*

Белджылы / мыбелджылы категорэм псалъэ гуп, грамматикэ гъэпсыкIэ псори кьызэщIиубыдэркъым. Мыбы хиубыдэркъым предмет, кьэхъугъэ закъуэу щытхэр (цIыхуцIэхэр, *дыгъэ, мазэ* жыхуэтIэхэм ещхьхэр), мыпыухыкIа (мынахуэ) гурыIуэгъуэхэр (*лъыгъэ, зшыгъуэ*, н.кь.).

2. Псалъэзешэ категорэр

ЩыIэцIэр псалъэухам кьыдыхэт адреи псалъэхэм пыщIа зэрыхьур кьэзыгъэлъагъуэ грамматикэ гъэпсыкIэрщ **псалъэзешэ** хьужыр.

Адыгэбзэм псалъэзешэу плIы иIэщ: цIэйIуэ, зыхъуэж, зьунэтI, зэрыхьу.

ЩыIэцIэхэр белджылыуэ е мыбелджылыуэ кьызэрыкIуэм кьешэ апхуэдэхэм я зэуэкIыр зетемыхуэныр. ЩыIэцIэ белджылыхэм псалъэзешиплIми я кIэуххэр япыувэмэ, мыбелджылыхэм цIэйIуэ, зыхъуэж псалъэзешэхэм я кIэуххэр яIэкьым [Кабардино-черкесский язык 2006: 93].

Белджылы зэуэкIым и цIэйIуэ псалъэзешэм закъуэ бжыгъэм дежи, куэд бжыгъэм дежи кIэухыу *-р* иIэщ: *пыIэ-р, тцIацэ-р, пыIэ-хэ-р, тцIацэ-хэ-р.*

Зыхъуэж псалъэзешэм и закъуэ, куэд бжыгъэхэм яIэщ *-м* кIэухыр: *пыIэ-м, тцIацэ-м, пыIэ-хэ-м, тцIацэ-хэ-м.*

ЗьунэтI псалъэзешэм гъэпсыкIитI иIэщ:

1. Белджылы зэуэкIым шыгъуэ зьунэтI псалъэзешэм и кIэух *-кIэ-м* и пэ кьоувэ белджылагъ кьэзыгъэлъагъуэ лъабжьэгъусэ *-м-р*: *джыдэ-м-кIэ, унэ-м-кIэ, баши-м-кIэ.*

2. Мыбелджылы зэуэкI шыхьукIэ, зьунэтI псалъэзешэр кьохьу *-кIэ* кIэух кьудеймкIэ: *джыдэ-кIэ, унэ-кIэ, баши-кIэ.*

Зэрыхьу псалъэзешэм и гъэпсыкIэр фонетикэ и лъэныкьуэкIэ зэтопщIыкI. Абы гъэпсыкIэу игъуэтынур зэлытар псалъэпкъым и фонетикэ ухуэкIэрщ. Зы пычыгъуэ фIэклэ мыхьурэ макъзешэкIэ иухмэ, *-уэ* кIэух поувэ: *лы-уэ, шэ-уэ.* ПычыгъуэитI е нэхьыбэ хьурэ э макъзешэкIэ е, пычыгъуэ бжыгъэм емьлыгытауэ, макъ дэкIуашэкIэ иухмэ, *-у* кIэух япытщ: *мазэ-у, мафIэ-у, фыз-у.*

ЦIэ белджылыхэм я зэуэкIым и щапхъэхэр

щIалэ, жэм, сабий псалъэхэр

Закъуэ бжыгъэ

цIэйIуэ	<i>щIалэ-р</i>	<i>жэм-ы-р,</i>	<i>сабий-р</i>
зыхъуэж	<i>щIалэ-м</i>	<i>жэм-ы-м</i>	<i>сабий-м</i>

зыунэтІ	<i>щІалэ-м-кІэ</i>	<i>жэмы-м-кІэ</i>	<i>сабий-м-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>щІалэ-ра-уэ</i>	<i>жэмы-ра-уэ</i>	<i>сабий-ра-уэ</i>

Куэд бжыгъэ

цІэиуэ	<i>щІалэ-хэ-р</i>	<i>жэм-хэ-р</i>	<i>сабий-хэ-р</i>
зыхьуэж	<i>щІалэ-хэ-м</i>	<i>жэм-хэ-м</i>	<i>сабий-хэ-м</i>
зыунэтІ	<i>щІалэ-хэ-м-кІэ</i>	<i>жэм-хэ-м-кІэ</i>	<i>сабий-хэ-м-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>щІалэ-хэ-ра-уэ</i>	<i>жэм-хэ-ра-уэ</i>	<i>сабий-хэ-ра-уэ</i>

ЦІэ мыбелджылыхэм я зэуэкІым и щапхъэхэр

Закъуэ бжыгъэ

цІэиуэ	<i>щІалэ</i>	<i>жэм</i>	<i>сабий</i>
зыхьуэж	<i>щІалэ</i>	<i>жэм</i>	<i>сабий</i>
зыунэтІ	<i>щІалэ-кІэ</i>	<i>жэм-кІэ</i>	<i>сабий-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>щІалэ-у</i>	<i>жэм-у</i>	<i>сабий-уэ</i>

Куэд бжыгъэ

цІэиуэ	къагъэсэбпыркъым		
зыхьуэж	къагъэсэбпыркъым		
зыунэтІ	къагъэсэбпыркъым		
зэрыхьу	<i>щІалэ-хэу</i>	<i>жэм-хэ-у</i>	<i>сабий-хэ-у</i>

Гу зылытапхъэхэр: 1. ЦІэ мыбелджылыхэм я цІэиуэ, зыхьуэж псалъэзешэ гъэпсыкІэ мэхьу абыхэм я псалъэпкъхэр: *щІалэ, пщацэ*.

2. ЦІэ мыбелджылыхэр куэд бжыгъэм щиувэр зэзэмызэхэщ, ари псалъэухам зэрыхьуагъазэ псалъэу цыхъэувэм дежщ: *ЩІалэхэ, унэмкІэ фынеблагъэм!*

2.1. ЦІэ унейхэм я зэуэкІыр

ЦІэ унейхэм я зэуэкІыр хэпщІыкІыу къыщхъэщокІ цІэ зэдайхэм я зэуэкІым. Ар къыхокІ цІэ унейхэр цыху, жылагъуэ, псы, щІыпІэ щхъэхуэм, пухыкІам и фІэщыгъэу зэрыщытым [Жилетежев 2009: 18–58]. Я мыхъэнкІэ езыхэр белджылыщи, ахэр цІэ зэдай мыбелджылыхэм ещхьу зоуэкІ.

ЦІэ унейхэм я зэуэкІым и щапхъэхэр

цІэиуэ	<i>Зырамыку</i>	<i>Іуацхъэмахуэ</i>	<i>Хьэтуей</i>
зыхьуэж	<i>Зырамыку</i>	<i>Іуацхъэмахуэ</i>	<i>Хьэтуей</i>
зыунэтІ	<i>Зырамыку-кІэ</i>	<i>Іуацхъэмахуэ-кІэ</i>	<i>Хьэтуей-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>Зырамыку-у</i>	<i>Іуацхъэмахуэ-у</i>	<i>Хьэтуей-уэ</i>

ЗэуэкІыкІэ хэха яІэщ административ-щІыналъэ фІэщыгъэхэм, унэцІэхэм я закъуэ бжыгъэм. Ар ещхьщ цІэ зэдай белджылыхэм я зэуэкІыкІэм:

цІэиуэ	<i>Къэбэрдэ-р</i>	<i>ЩоджэңцІыкІу-р</i>
зыхьуэж	<i>Къэбэрдэ-м</i>	<i>ЩоджэңцІыкІу-м</i>
зыунэтІ	<i>Къэбэрдэ-м-кІэ</i>	<i>ЩоджэңцІыкІу-м-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>Къэбэрдэ-ра-уэ</i>	<i>ЩоджэңцІыкІу-ра-уэ</i>

УнэцІэхэр куэд бжыгъэм щитым деж абыхэм япыувэр зыунэтІ, зэрыхьу псалъэзешэхэм я кІэуххэращ:

цІэиуэ	<i>Мэкъуауэ-хэ</i>	<i>ТеуныкІ-хэ</i>
зыхьуэж	<i>Мэкъуауэ-хэ</i>	<i>ТеуныкІ-хэ</i>
зыунэтІ	<i>Мэкъуауэ-хэ-кІэ</i>	<i>ТеуныкІ-хэ-кІэ</i>
зэрыхьу	<i>Мэкъуауэ-хэ-у</i>	<i>ТеуныкІ-хэ-у</i>

2.2. Псалгээшэхэм яггээшцлэ кьалэнхэр

2.2.1. Цэиуэ псалгээшэр хухахаш:

а) лэжыгыгээцлэ лъэмылэсым и субъектыр (ггээшцлэкуэр) кьэггээлгээгуэным: *Уэддыгээр мащлэу ешэхуэ блэрт, блыным клэрым сыхьэтыр зы мардэм тету клуэрт* (Кьашырггээ Хь.);

б) лэжыгыгээцлэ лъэлэсым и хэггээхуээн занщлэр кьэггээлгээгуэным: *Хьэжым а псалгэхэр цызэхихым и набдзэ кьыр кьехуэхэхэр хиггээлгээтри губжыац* (Щоджэнцлэку А.) [Урыс 2001: 99].

в) ггээшцлэн зэхэтым и цлэ лыхьэм: *Кьыщлыхьар щлалэр арац.*

2.2.2. Зыхуэж псалгээшэр кьаггээсэбэн:

а) лэжыгыгээцлэ лъэлэхсэм я субъектыр (ггээшцлэкуэр) кьраггээлгээгуэу: *Мэкьумэшыщлэхэм гьэмахуэм и пиэрыр зэпагуэшыжырт* (Хьэхуэпащлэ А.);

б) лэжыгыгээцлэ лъэмылэс щхьэбэхэм я объект (хэггээхуээн) мыблаггээр кьраггээлгээгуэу: *Еггэджаклуэр цыклуэхэм тхылгьым кьахуеджыац;*

в) лэжыгыгээцлэ лъэлэхсэм я объект (хэггээхуээн) мыблаггээр кьраггээлгээгуэу: *Щлалэм удз гьэггээр пицацэм иритац;*

г) щлэплэ хьэлыр кьраггээлгээгуэу: *Хьыбарыр цызэхихым, щлалэщлэр кьалэм кьыкыжыац* (Щоджэнцлэку А.);

д) зэман хьэлыр кьраггээлгээгуэу: *Си анэм жэщыым иггээжыа гьуэмылэр пицэддэжыжыым кьэлтмакь зэпэдзэклым ирилхьэри кьулышыкьум дэж, хэклуэтауэ гьуэмылэр мэкьум схьыну сежыац* (Щоджэнцлэку А.);

е) лэжыгыгээцлэ лъэлэхсэм я объект (хэггээхуээн) мыблаггээр кьраггээлгээгуэу: *Лыжыыр дыдым иридэу цыст.*

Зыхуэж псалгээшэ гьэпсыклэр кьаггээшцлэнклэ хьунуш:

а) лэжыгыгээцлэм хэт лэжыгыгээцлэм морфемэм: *Шым псым сырихыац;*

б) зэпызыщлэ лъабжыггээсэм: *Хьыдэжыжыым пицлэнтлэр дэспхьэнкыац;*

в) псалгээжыым: *кьалэм нэс, мэзым дэж, щлалэм папщлэ, унэм цхьэклэ;*

г) нэхь псалгээкыпэм: *А щлалэм нэхь бланэ слгээгуакьым.*

2.2.3. Зыунэтл псалгээшэм кьеггээлгээгуэ:

а) лэжыгыгээр зэрыраггээкыкы лэмысымэ: *Щлалэр кьэрэндыацкыкы матхэ; Дэ кьалэм мафлэгуэклэ дыкыуац;*

б) лэжыгыгээр здэггээза лъэныкыуэр: *Хьэщлэхэр унэмкыкы еблэггэац;*

в) лэжыгыгээр зыпэрытхэр: *Аслээн тхыдэмкыкы школым шреггэдэжэ;*

г) зэманыр: *Щлалэхэр жэщыкыкы вэрт;*

д) лэжыгыгээр ггээшцлэ зэрыхуэ щлэклэр: *Джабэкыкы цылыу Муратым и дзэм уэ пкыац луву шэр ядзхэт* (Щоджэнцлэку А.) [Урыс 2001: 100–101];

е) языныкыуэ псалгээхуэхэм хэт ггээшцлэкуэр: *Луэхур щлалэмкыкы зэфлэкыац.*

Зыунэтл псалгээшэм лъабжыггээсэ -м хэмыту унэтлэныгыгээ мыхьэнэ иггээуэтыркыым, сыту жыплэмэ унэтлэныгыгээм белджылаггэ хэлыын хуейш.

2.2.4. Зэрыхуэ псалгээшэм мыхьэнэ зыбжанэ илэц, абыхэм ящыщц гурыуэггээу гуп зкыкыкыкыуэм зы гурыуэггээу кьыхэггээшыныр [Кумахов 1971: 167].

Белджылаггэ кьэзыггээлгээгуэ -р лъабжыггээсэмрэ -у/-уэ лъабжыггээсэмрэ эщхькыым: -у/-уэ-м гурыуэггээу гупым ящыщ зы кьахиггээшэм, -р лъабжыггээсэм гурыуэггээу кьыхэггээшэр зыхуэдэр кьеггээлгээгуэ. Псалгээм папщлэ, -у/-уэ-р кьэдггээсэбэпкыкылэр зэрылажы лэмысымэу щылэ псоми шэмэджыр кьахэдггээшэм, -р-м пыухыкылауэ кьеггээлгээгуэ кьахэдггээшэ шэмэджыр зыхуэдэр, нэггээшцлэ жыплэмэ -р лъабжыггээсэм лэмал кьует предмет, гурыуэггээу пыухыкылахэм, уи нэлуасэхэм уатепсэлгыкыыну. Зэдвггээггээшцэт: *Ар еггэджакыкыуэ мэлэжыэ – Еггэджакыкыуэ унэм кьыщлыхьыац.*

Зэрыхуэ псалгээшэм кьеггээлгээгуэ:

а) кьулыкыуэ, лэжыгыггээ: *Мухьэмэд кьуажэ лэтащхьэу хахыац;*

б) еггээшхьыныгыгээ: *Сосрыкыуэ мафлэу кьызэщлэнац;*

- в) Гуэцуццэцэ зэхьэллэ ццэцэ: *Кьуажэм ццэцэ дэсыр губгьуэм итт*;
г) гьэнэхуакцэцэ: *Школ хадэм нартыцуу центнерицэ кьытрахаци*;
д) зыгуэр хьуныгьэ: *мывэу жац*.

3. Бжыгьэ катэгорэ

Адыгэбзэм и шыцэцэцэцэ я нэхьыбэм закьуэ бжыгьэри, куэд бжыгьэри яцэцэ.

Закьуэ бжыгьэм кьегьэлгьагьуэ предметыр зы фцэцэцэ зэрымыхьур: *унэ, жыг, ццэцэ*.

Куэд бжыгьэм кьегьэлгьагьуэ предметыр зым зэрышцгьур: *унэхэр, жыгхэр, ццэцэхэр*.

Закьуэ бжыгьэ гьэпсыкцэцэ формативыншэу, куэд бжыгьэ гьэпсыкцэцэ -хэ формативкцэ кьегьэлгьагьуэ мэхьу. Куэд бжыгьэм и формативыр жьэрыгуатэбзэм -нэ жицэцэ кьыщапсэлэ: *унэ-хэ-р // унэ -нэ-р, ццэцэ-хэ-р // ццэцэ-нэ-р*.

Куэд бжыгьэм и форматив -хэ-м шыгьуу псалгэм поуэ псалгэзешэ кцэцэ, еплэ: *унэ-хэ-р* (ццэцэ псалгэзешэм и кцэцэ -р пытц), *жыг-хэ-м* (зыхьуэж псалгэзешэм и кцэцэ -м пытц). Мы хабзэм теткьым унэццэцэцэ ццэцэцэ – абыхэм ццэцэ псалгэзешэм и куэд бжыгьэм деж -хэ-м фцэцэ псалгэзешэ кцэцэ помьгьэуэм мэхьу: *Кьардэн-хэ лэпкьышхуэц*.

Апхуэдэ теплэ яцэцэ зэрызыхуагьазэ псалгэхэми: *Фымыпцэцэ, ццэцэцэ! Ньбжьэцэцэ, зэцэцэ цыкьыкцэцэцэцэцэцэ!*

Бжыгьэ гьэпсыкцэцэ зицэ шыцэцэцэцэ кьадэцэцэ бжыгьэ зэцхьэщыкцэцэцэцэ зимыцэ гьэпсыкцэцэ шыцэцэ. Еплэ, псалгэм папцэцэ, мыбыхэм: *Сабийм жэцэ / Сабийм жэцэ; Хьэцэцэ кьэхь / Хьэцэцэ кьэхь. Сабийм, хьэцэцэ псалгэхэр япоуэ лэжыгьэцэцэ и щхьэ гьэпсыкцэцэ закьуэ бжыгьэми, куэд бжыгьэми. Закьуэ бжыгьэ гьэпсыкцэцэ цыгьусэм деж, абыхэм зы фцэцэ мыхьу кьагьэлгьагьуэ, куэд бжыгьэм щыцэцэцэцэ – куэд хьу. Мыпхуэдэ гьэпсыкцэцэ тетхэм «зэдацэ бжыгьэцэцэ» уеджэ хьуну кьыщцэцэцэ.*

3.1. Нэхьыбэрэ закьуэ бжыгьэу кьагьэсэбэп шыцэцэцэцэ

Адыгэбзэм икцэцэцэ *singularia tantum* жыхуацэцэ хэбгьэхьэ хьунуцэ мыпхуэдэ кьытепщыкцэцэ псалгэ гупхэр:

а) шыцэцэ псалгэпкьым льябжьэужь -гьэ-кцэ кьатекцэ шыцэцэцэцэ: *ццэцэ* (ццэцэ псалгэм кьытокцэ), *лыгьэ* (лы псалгэм кьытокцэ);

б) лэжыгьэцэцэ псалгэпкьхэм -кцэ льябжьэужь япыувэцэцэ кьэхьуа шыцэцэцэцэ: *лэжьэцэ* (лэжьэ псалгэм кьытокцэ), *кцэцэ* (кцэ псалгэм кьытокцэ);

в) пльыфэцэ псалгэпкьхэм -гьэ льябжьэужькцэ кьатехьукцэ шыцэцэцэцэ: *дахэ* (дахэ псалгэм кьытокцэ), *фцэцэ* (фцэцэ псалгэм кьытокцэ);

г) етцэцэ цьхьэу -гьэу зыхэт шыцэцэцэ зэхэлхэр: *лэжьэцэцэ, шхэцэцэ, еджэцэцэ*. Кьедбжэцэ гупхэм зэцхьу яхэльыр абыхэм псоми мыпыухькцэцэ мыхьэнэ зэрацэцэ.

Нэгьуэщцэ гуп зыбжанэми я ццэ кьипцэцэ хьунуцэ, пкьахуэ кьагьэлгьагьуэу:

а) гьуццэцэцэ я ццэцэ: *дыцэ, дыжьын, гьуапцэ*;

б) ткцэцэцэцэ я ццэцэ: *псы, шэ, дагьэ*;

в) ерыскьыхэцэцэ: *тхьу, лы, кхьуей*;

г) хьэцэцэцэ нэгьуэщцэ гьавэхэцэцэ я ццэцэ: *гуэдэ, ху, нартыху*;

д) щэцэцэцэ я ццэцэ: *шухьэ, данэ, чэсыргей, кьэдабэ*;

е) пкьыгьуэ щашэцэцэ я ццэцэ: *пшахьуэ, сабэ, гын*; мыбыхэм яхэбгьэхьэ хьунуцэ *уэс, уэ*, н. апхуэдэ псалгэхэри [Кумахов, 1971: 22].

Закьуэ бжыгьэу фцэцэ жалэркьым ццэ унейхэм ящыц гуп, абыхэм хохьэ астрономием епха ццэцэ: *Дыгьэ, Мазэ, Нэхуцэвагьуэ, Вагьуэбаиш, Вагьуэзэшишл*; жылагьуэцэцэцэ, географием ехьэллэ нэгьуэщцэ фцэцэцэцэцэ: *Налшык, Бахьсэн, Анзорей, Гуацхьэмахуэ*; мыбыхэм ящыгьуэцэ *уафэ* псалгэри.

Гуп щхьэхуэ кьагьэхуэ кьызэщцэзыкьуэ шыцэцлэхэм: *жылэ, хьэблэ, унагьуэ*, н.кь.

3.2. Куэд бжыгьэу флэкIа кьамыгьэсэбэп шыцэцлэхэр

Адыгэбзэм и нэцэнэу шытщ закьуэ бжыгьэ гьэпсыкIэхэм куэдрэ куэд бжыгьэ гьэпсыкIэ кьапэу вшымылэу узэрырихьэллэр, ауэ абыхэм емыщхьу, куэд бжыгьэ гьэпсыкIэм зэрыхэбзэу закьуэ бжыгьэ гьэпсыкIэ кьапэшытщ. Абы кьыхэкIкIэ *pluralia tantum* жыхуалэм хуэбгьэкIуэн куэд бгьуэтынукьым. Нэхьыбэу мы гупыр кьэзыгьэхьур зэ- льябжьэпэ зыхэт псалъэхэрщ: *зэныбжьээгьухэр, зэкьуэшхэр, зэшыпхьухэр, зэунэкьуицхэр*, н.кь. Цыхухэм я зэхушытыкIэ кьэзыгьэлыагьуэ мыпхуэдэ псалъэхэм я мыхьэнэм ипкь иткIэ закьуэ бжыгьэ ялэнкIэ хьунукьым [Урыс 2001: 108].

Ауэ урохьэллэ мыхэр закьуэ бжыгьэ гьэпсыкIэм щит. Псалъэм папщIэ, куэд бжыгьэм аффикс -хэ абыхэм яхэткьым, бжыгьэцIэм и гьусэу кьышагьэсэбэпкIэ: *зэныбжьээгьуитI, зэкьуэшищ*. Предикат кьалэн цагьэзащцэклэ ллэужьыгьуитIу ахэр кьапсэл: *ахэр зэныбжьээгьуиц – ахэр зэныбжьээгьухэц*, а тIум ящыщ нэхьыбэрэ бзэм узыщрихьэллэр -хэ зыхэмыт гьэпсыкIэрщ.

3.3. Репрезентатив куэдагь

Репрезентатив куэдагь гьэпсыкIэ зиIэ хабзэр цIэ унейхэрщ. А гьэпсыкIэр ллэужьыгьуитI мэхуэ [Кумахов, 1971: 24].

1. ЦIэ унейхэм куэд бжыгьэм и льябжьээгьусэ -хэ япыувэкIэрэ кьэгьэлыгьуа мэхуэ. ЦIэ унейхэм я мыхьэнэм идэркьым куэд-закьуэ зэпэщцIэтыныгьэ. Мыбдеж куэд бжыгьэ гьэпсыкIэм кьыгьэлыагьуэр куэдым ящыщ зыщ, цIэ унейкIэ кьэхьауэ: *Анзор-хэ я унэ* – «Анзор и унагьуэм я унэ», *Ланэ-хэ я деж сокIуэ* – «Ланэ и унагьуэр шыпсэу унэм сокIуэ».

2. ЦIэ унейхэм *сымэ* элементыр кьапыувэкIэрэ кьохьу. Мыпхуэдэ кьэхьугьэм кьыгьэлыагьуэр зи цIэ кьраIуэр зыхэт, зыщыщ гупщ: *Аслээн симэ* – «Аслээнрэ и гьусэхэмрэ».

ЕтIуанэ ллэужьыгьуэм деж *сымэ* псалъэкIапэр цIэ унейуэ тIуми, нэхьыбэми шащIыбгьу мэхуэ: *Инал, Анзор, Мадинэ, симэ*. Куэдагьым хэт псори зырызу кьрабжэкIрэ *сымэ*-р абыхэм дыщIагьужу апхуэдэ варианты шыцэцлэ. Абы кьыхэкIкIэ иужьрей шапхьэм мыхьэнитI илэнкIэ хьунуц: 1) *Инал, Анзор, Мадинэ, нэгьуэцIхэри*; 2) *Инал, Анзор, Мадинэ – а щым флэкIа мыхьу гуп* [Бижоев 2006: 20].

4. Еигьэ категорэ

Еигьэр (посессивыр) адыгэбзэ шыцэцлэхэм я морфологие категорэщ. Щыцэцлэхэм нэмыщI мыр ялэщ псалъэужь закьуэтIакьуэм: *си деж, уи деж*, н.кь. Еигьэ категорэр ллэужьыгьуитI мэхуэ: щхьэ-еигьэрэ ехьэлIа-еигьэрэ.

4.1. Щхьэ-еигьэ гьэпсыкIэр

Щхьэ-еигьэ гьэпсыкIэр льябжьэпэхэмкIэ кьэгьэлыгьуа мэхуэ. Мы гьэпсыкIэр ялэщ япэ, етIуанэ, ещанэ щхьэхэм я закьуэ, куэд бжыгьэхэм.

Еигьэ кьэзыгьэлыагьуэ льябжьэпэхэр

	Закьуэ бжыгьэ	Куэд бжыгьэ
Япэ щхьэ	<i>си</i>	<i>ди</i>
ЕтIуанэ щхьэ	<i>уи</i>	<i>фи</i>
Ещанэ щхьэ	<i>и</i>	<i>я</i>

Еиггэ лъабжьэпэхэр щыІэцІэхэм я псалъэпкъхэм поувэ, ауэ пэжырытхэ хабзэхэм япкъ иткІэ ахэр щхьэхуэу, щыІэцІэм кыпыхауэ ятх: *си унэ, уи тхыль, и псалъэ*.

Япэ, етІуанэ щхьэхэм я щхьэ-еиггэ лъабжьэгъусэхэр зэхэлъщ. Япэ, етІуанэ щхьэхэм я закъуэ, куэд бжыггэхэр къэзыггэлыагъуэ *с-, у-, д-, ф-*хэм кыпыттщ еиггэ къэзыггэлыагъуэ *и-* элементыр. ЛэжыггэцІэм и щхьэ лъабжьэгъусэхэм Іуэхур зылэжыыр кыаггэлыагъуэмэ (еплъ: *с-окІуэ, у-окІуэ, д-окІуэ, ф-окІуэ*), еиггэ гъэпсыкІэхэм яхэт щхьэ лъабжьэгъусэхэм кыаггэлыагъуэр щыІэцІэм кыиггэлыагъуэ предметыр зейрщ.

Еиггэ гъэпсыкІэм и ещанэ щхьэр закъуэ бжыггэм дежи, куэд бжыггэм дежи *и-, я-* кызырэгуэкІ морфемэхэмкІэ къэггэлыгъуа мэху. Мыбыхэм щхьэщ кыаггэлыагъуэр, еиггэм и аффиксыр макъ зэхуэкІыныггэхэм даггэху.

Щхьэ-еиггэ гъэпсыкІэ зиІэ щыІэцІэхэр предметыр зейм и щхьэхэмкІэ зэпхуэкІ мэху, лэжыггэцІэм зэрызыхуэжыр субъектым е объекттым и щхьэхэмкІэщ. Зэфлгыт:

Закъуэ бжыггэ

Япэ щхьэ	<i>с-унэ</i>	<i>с-ошэ</i>
ЕтІуанэ щхьэ	<i>у-унэ</i>	<i>у-ошэ</i>
Ещанэ щхьэ	<i>и-унэ</i>	<i>е-шэ</i>

Куэд бжыггэ

Япэ щхьэ	<i>д-унэ</i>	<i>д-ошэ</i>
ЕтІуанэ щхьэ	<i>ф-унэ</i>	<i>ф-ошэ</i>
Ещанэ щхьэ	<i>я-унэ</i>	<i>я-шэ</i>

ЩыІэцІэхэмрэ лэжыггэцІэхэмрэ *с-, у-, д-, ф-, я-* морфемэхэм шаггэзашІэ кьалэныр зэщхькыым. А зэщхьэщыкІыныггэр кьонэ щхьэ-еиггэ гъэпсыкІэм тет щыІэцІэр мыхьей лэжыггэцІэхэм я парадигмэм шиувэм дежи, нэгъуэщІу жыпІэмэ щхьэ аффиксхэм апхуэдэ лэжыггэцІэхэм шаггэзашІэ кьалэныр еиггэ гъэпсыкІэм ит щыІэцІэхэм шаггэзашІэ дьдэрщ, еплъ: *Сэ си къуэшыр тыкуэным згъэкІуащ – Сэ тыкуэным згъэкІуар си къуэшырщ* [Бижоев 2006: 21].

Щхьэ-еиггэ гъэпсыкІэ кыаггэхуэ цІэ унейхэми, цІэ зэдайхэми, еплъ: *си Бахьсэн, ди Іуащхьэмахуэ*.

Еиггэ гъэпсыкІэм ит щыІэцІэхэм я зэуэкІыр а гъэпсыкІэм имыт щыІэцІэхэм ейм кыщхьэщыкІыркыым. Еплъ *шы* щыІэцІэмрэ абы и еиггэ гъэпсыкІэ *сиш* жыхуиІэмрэ псалъэзешэкІэ зэрызахуэжым:

Закъуэ бжыггэ

Куэд бжыггэ

ЦІэйІуэ	<i>шы-р</i>	<i>си шы-р</i>	<i>шыхэ-р</i>	<i>сишхэ-р</i>
Зыхуэж	<i>шы-м</i>	<i>си шы-м</i>	<i>шыхэ-м</i>	<i>сишхэ-м</i>
ЗыунэтІ	<i>шы-м-кІэ</i>	<i>си шы-м-кІэ</i>	<i>шыхэ-м-кІэ</i>	<i>сишхэ-мэкІэ</i>
Зэрыхуэ	<i>шы-ра-уэ</i>	<i>си шы-ра-уэ</i>	<i>шыхэ-ра-уэ</i>	<i>сишхэ-ра-уэ</i>

Зым адрејр иггэбелджылыуэ щыІэцІитІ псалъэ зэхэт щыхьукІэ, а тІуми еиггэ аффикс япытынкІэ хьунуш, еплъ: *Іэнэм и лъакъуэ – ди Іэнэм и лъакъуэ; гъащІэм и хабзэ – ди гъащІэм и хабзэ*.

Щапхэ кьэтхьахэм хуэдэхэм зыггэбелджылы Іыхьэр дапщэши зыхуэж псалъэзешэм и гъэпсыкІэм щытеттщ: *адэм и псалъэ, анэм и дахэ*.

ЩыІэцІэ гуэрхэр щыІэщ, япэ щхьэм дежи еиггэ гъэпсыкІэ закъуэ бжыггэм и пІэкІэ куэд бжыггэ гъэпсыкІэ ирату. Псом япэу а нэщэнэр зьдэпльагъур Іыхьлы гъунэгъухэр къэзыггэлыагъуэ псалъэхэрщ, нэхьыбэ дьдэрэ *анэ, адэ*, жыхуиІэхэм. Мы щыІэцІитІыр кызырэрыггэжэ макъзешэмрэ еиггэ лъабжьэпэ *ди-*мрэ зыуэ зэхохьэж: *Д-янэр нобэ нэжэгужэщ; Д-ядэр кьэгубжьащ*.

НэггүэщІ зы гьэщІгьгуэнагьи еиггэ гьэпсыкІэм дыболгагьу – зыхьуэж псалъэзешэм и закьуэ бжыггэр еиггэ гьэпсыкІэ закьуэ бжыггэми, еиггэ гьэпсыкІэ куэд бжыггэми зэкІуныггэкІэ пыщІа зэрыхьуфыр. ИщхьэкІэ зи гугьу щыгтщІа зэдай бжыггэращ мыбдеж щыгтгагьур. Апхуэдэ зы шапхьэ кьэтхьынщ: *гупы-м и пашэ – гупы-м я пашэ*.

4.2. ЕхьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэ

ЕхьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэр кьэггэлъэгьуа мэхьу *зи-* лъабжьэпэкІэ. Мыр закьуэ, куэд жиІэу зэщхьэщыкІыркьым, куэд бжыггэр ехьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэм кьыщызыггэлъагьуэр *-хэ* лъабжьэужьырщ: *зи* унэр – *зи унэ-хэ-р*; *зи кьуэши* – *зи кьуэши-хэ-р*.

ЕхьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэр куэдрэ кьыщаггэсэбэп псалъэжхэм: *Зи жьэ куэд жиІэм и Іэм куэд ищІэркьым*; *Зи Іэгу нэщІым и нэгу щІыІэщ* [Бижоев 2006: 23].

ЕхьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэм и лъабжьэпэ *зи-* жыхуиІэр зэхэтщ ехьэлІа лъабжьэпэ з-рэ еиггэ лъабжьэгьусэ *и-уэ*.

ЕхьэлІа-еиггэ гьэпсыкІэ зиІэ щыІэцІэхэм псалъэзешэхэмкІэ захьуэж:

	Закьуэ бжыггэ	Куэд бжыггэ
ЦІэиІуэ	<i>зи унэр</i>	<i>зи унэхэр</i>
Зыхьуэж	<i>зи унэм</i>	<i>зи унэхэм</i>
ЗьунэтІ	<i>зи унэмкІэ</i>	<i>зи унэхэмкІэ</i>
Зэрыхьу	<i>зи унэрауэ</i>	<i>зи унэхэрауэ</i>

5. ПсалъээпыщІэныггэ категорэ

ЩыІэцІэхэм я псалъээпыщІэныггэр лъабжьэужьхэмкІэ кьэггэлъэгьуа мэхьу. ЩыІэщ *-и* зи закьуэ лъабжьэужьи: *щІали-и, хьыджэбз-и*; кьытезыггээж лъабжьэужьхэри: 1) *-и...-и*: *щІал-и хьыджэбз-и*; 2) *-рэ...-рэ*: *щІалэ-рэ хьыджэбз-рэ*. КьедбжэкІа лъабжьэужьхэр кьалэн яггээщІэхэмкІи, ахэр зэраггээщІэ щІыкІэхэмкІи зэщхькьым, абы кьыхэкІкІи щхьэхуэ-щхьэхуэу ятепсэлъыхьыпхьэщ.

5.1. *-и (-и...-и)* лъабжьэужьыр

Лъабжьэужь зи закьуэ *-и* жыхуиІэр псалъэ щхьэхуэ ирипашІэу кьаггэсэбэп, еплъ: *Инали жиІэн ищІэжырт* (Кыщокьуэ А.).

ЗэпызыщІэ лъабжьэужь зи закьуэ *-и-м* псалъэухам и пкьыггуэ зэлъэпкьэгьуитІ зэрипхыфынукьым. Пкьыггуэ зэлъэпкьэгьуитІ е нэхьыбэ зупхьунумэ, Іэмал имыІэу псалъэ кьэс зэпызыщІэ морфемэ *-и-р* пыггэуэвэн хуейщ, еплъ: *Дызэхуэзэ уэри сэри, сэ сопсалъэ, уэ ущымиц, сэ узотыр гури псэри* (КІуаш Б.).

Лъабжьэужь зи закьуэ *-и-ми* кьытезыггээж лъабжьэужь *-и...-и* жыхуаІэми, макъзешэкІэ иух псалъэхэм шапыувэкІэ, а макъзешэхэр паггэхуэ: *ун-и (<унэ-и); пс-и (<псы-и)*.

Белджылагь гьэпсыкІэ зиІэ щыІэцІэхэм шапыувэм деж *-и* лъабжьэгьусэр псалъэзешэ кІэухым иужькІэ кьокІуэ, еплъ: *щІалэ-р-и хьыджэбз-р-и; щІалэ-м-и хьыджэбз-м-и*.

и- морфемэр лъабжьэужь *-рэ-кІэ* зэпыщІа псалъэхэми япоувэф: *щІалэм-р-и хьыджэбзым-р-и*.

ЗэпызыщІэ лъабжьэужь *-и-р* зьунэтІ, зэрыхьу псалъэзешэхэм я кІэух *-кІэ, -уэ* жыхуиІэхэм шапыувэкІэ, ахэр зэриух макъзешэр яеггэхуэ: *унэ-кІ-и (<унэкІэ-и), унэ-у-и (<унэуэ-и)*.

Зи закьуэ *-и* лъабжьэужьми, кьытезыггээж *-и...-и-ми* фонетикэ вариант яІэщ: *-икІ (-икІ...-икІ)*, еплъ: *ун-и // ун-икІ; Анзор-и // Анзор-икІ; щІал-и хьыджэбз-и // щІал-икІ хьыджэбз-икІ* [Кабардино-черкесский язык 2006: 107–108].

5.2. -рэ (-рэ...-рэ) лъабжьэужьыр

Лъабжьэужь -и-м кыщхьэщыкыгу, -рэ лъабжьэужьым зэрипхыр псалъэухам и пкыгыгуэ зэльэпкыэгъухэм я закъуэщ. Пкыгыгуэ зэльэпкыэгъухэр лексикэ и лъэныкыуэкIэ зыщыщым елыгытауэ лъабжьэужь -рэ-р и закъуэнкIи, абы кытригъээзжу шытынкIи хьунуц [Кумахов 1971: 173]. ЦIэ зэдаихэр пкыгыгуэ зэльэпкыэгъуу къакIуэмэ, -рэ лъабжьэужьыр абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми поувэ, абы щыгъуэми, зэрыхабзэу -рэ-м зэрипхыр пкыгыгуэ зэльэпкыэгъуитIщ, -и лъабжьээгъусэм, кызырэйдгъэлъэгъуащи, тIуи, нэхьыби зэпащIэф. Еплъ: *Елдар-рэ Къурашэм-рэ къэтэджащ* (КIыщокъуэ А.).

Пкыгыгуэ зэльэпкыэгъуитIым шыщу япэ итыр цIэ унейкIэ, етIуанэр щхьэ цIэпапщIэкIэ къэгъэлъэгъуамэ, цIэм -рэ пымытми мэхьу: *БемIал сэрэ абы теухуауэ дызэпсэлящ* (Къэрмокъуэ М.).

Ауэ къэтхьа шапхьэм хуэдэхэм пкыгыгуэ зэльэпкыэгъухэм я зэпхыкIэр дапщэщи а зы мардэм шытеткъым, псалъэм папщIэ, *Инал-рэ сэ-рэ зы къуажэ дыкыдалъхухьащ* (КIыщокъуэ А.).

НэгъуэщI псалъэ лъэпкыгыгуэхэми я деж шыдолъагъу ардыдэр: *уядэм сэрэ // уядэмрэ сэрэ ; егъэджакIуэм дэрэ // егъэджакIуэмрэ дэрэ*.

ЦIэ унейрэ щхьэ цIэпапщIэу зэхэт зэпхыныгъэр зэкIэлыкIуэкIэ пыухыкIам тетщ, абы укыгтекI мыхьуу. *БемIал сэрэ* жыхуиIэр *сэрэ БемIал* жыпIэу зэблэбгъэувыкI хьуркъым. «Щыцэцэ + цIэпапщIэ» зэкIэлыкIуэкIэ пщIы щыхьунур Iыхьэ етIуанэми -рэ пыбгъэуэвэмэщ: *сэрэ БемIалрэ*.

Лъабжьэужь кытыезыгъээзж -рэ...-рэ зыхэт зэпыщIэныгъэм белджылагъыр лъабжьэужь -и...-и-кIэ кыщыгъэлъэгъуамэ (*щIалэ-м-рэ хьыджэбзы-м-рэ*), апхуэдэ зэпхыныгъэм -рэ...-рэ, -и лъабжьэужьитIри зэдыхэтмэ, белджылагъ къэзыгъэлъагъуэу хэувэр -р-щ (*щIалэ-ри хьыджэбзы-ри*). ЖыгIам и щхьэусыгъуэр кызыыхэкIыр зэзыпх лъабжьэужьхэм я фонетикэ зэхэлъыкIэрщ.

ЗэпызыщIэ морфемэ -рэ (-рэ...-рэ)-мрэ псалъээшэ кIэуххэмрэ я зэхыхьэкIэм гъэццэгъуэнагъхэр хэлъщ.

ЦIэиуэ псалъээшэм ит щыцэцэцэ -рэ (-рэ...-рэ) пыувэмэ, псалъээшэ кIэухыр хоу.

ЗыунэтI псалъээшэм ит щыцэцэитI зэпыщIа щыхьукIэ, лъабжьэужь -рэ зыпыувэр япэ ит щыцэцэцэщ, абы щыгъуэми а щыцэцэцэ псалъээшэ кIэухыр хэмыту, етIуанэ щыцэцэцэ псалъээшэ кIэух -кIэ пытщ. Ауэ мыбы лъабжьэужь -рэ пыувэркъым. Шапхьэхэр: *Джыдэ-рэ пхьэх-кIэ солажьэ; Аслъэн-рэ Анзор-кIэ сыарэзыщ*.

ЖыпIэ хьунуц псалъээшэ кIэухымрэ зэпызыщIэ лъабжьэужьымрэ апхуэдэхэм деж къалэнхэр зэхуагуэшу.

Къэтхьа шапхьэхэм грамматикэ вариантхэр яIэщ, еплъ: *джыдэ-рэ пхьэх-кIэ // джыдэ-рэ пхьэх-кIэ-рэ // пхьэх-кIэ-рэ джыдэ-кIэ-рэ*.

ЗэпызыщIэ морфемэ -и-м емыщхьу, зэпызыщIэ морфемэ -рэ...рэ зыунэтI псалъээшэм и кIэух -кIэ-м и пэ кьиувэнкIэ хьунуц, белджылагъ зэуэкIым шытетым деж, еплъ: *джыдэ-м-рэ пхьэхы-м-кIэ-рэ // джыдэ-м-рэ пхьэхы-м-рэ-кIэ*.

Зэрыхьу псалъээшэм щыгъуи -рэ морфемэм кытригъээзж хабзэкъым – ар зыпыувэр пкыгыгуэ зэльэпкыэгъухэм ящыщу япэ итым и закъуэщ, етIуанэ Iыхьэм псалъээшэ кIэухыр пытщ: *джыдэ-рэ пхьэхы-у*. Ауэ мыбдежми нэгъуэщI вариантхэр щыцэцэ, зэпызыщIэ лъабжьэужь -рэ-р пкыгыгуэ зэльэпкыэгъуитIми япыувэу, зэлыт: *джыдэ-рэ пхьэхы-у // джыдэ-рэ пхьэхы-рэ-у*.

Морфемэ -и-р псалъээшэ кIэухым кыкIэлыкIуэмэ, -р зэпызыщIэ морфемэр псалъээшэ кIэухым и пэ къоувэ, зэлыт: *щIалэ-у-и хьыджэбз-у-и – щIалэ-рэ хьыджэбз-у-и – щIалэ-рэ хьыджэбз-рэ-у*.

ИщхьэкIэ шыжытIахэр кызыэцIэпкыуэжмэ, адыгэбзэ щыцэцэцэ хэм я зыхьуэжыкIэр къанэ щIагъуэ шымыIэу зэхэгъэкIа хьуауэ къэпллыгъэ хьунуц. Абы кыкIыркъым, дауи, дяпэкIэ абы теухуауэ къэхутэныгъэ егъэкIуэкIын

хуэмейуэ. Псалъэм папщІэ, дэ еигъэ категорэу кыыхэдгъэщыр зымыдэхэм, еигъэ аффиксхэр цІэпапщІэ лІэужыгъуэу зыгъэувхэм, я еплъыкІэр тыншу яхуэжыну фІэщІыгъуейщ. Апхуэдэщ псалъэзешэхэм ятеухуауэ щыІэ зэгурымыІуэныгъэхэри. Шэч зыхэмылгыр зыщ: ди бзэм хэль гъэщІэгъуэныгъэхэр зэлкърыхыным хуейр а бзэм ирисалъэхэм я закъуэкъым, абыхэм къулей ящІынущ бзэщІэныгъэр зэрыщыту. Абы и шапхъэщ ди бзэр яджыну Урысейми нэгъуэщІ къэралхэми я щІэныгъэлІ куэдым адыгэбзэм кыыхуащІ гулгытэр.

ТегъэщІапІэ хъуа литературэрэ

1. *Бижоев Б.Ч.* Грамматические и лексико-фразеологические проблемы кабардино-черкесского языка. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 352 с.
2. Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. Ч. I. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1970. 215 с.
3. *Жилетежев Х.Ч.* Специфика собственных имен существительных в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2009. 113 с.
4. *Кабардино-черкесский язык в 2-х т. Т. I.* Создание письменности, фонетика и фонология, морфология и синтаксис. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 549 с.
5. *Кумахов М.А.* Словоизменение адыгских языков. М.: Наука, 1971. 342 с.
6. *Урыс Хь.Щ.* Адыгэ грамматикэ. Фонетикэ. Морфонемикэ. Морфонология. Налшык: Эльбрус, 2001 232 н. (*Урусов Х.Ш.* Кабардино-черкесская грамматика. Фонетика. Морфонемика. Морфонология. Нальчик: Эльбрус, 2001. 232 с.).

СПЕЦИФИКА МОРФОЛОГИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Бижоев Борис Чамалович, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник кабардино-черкесского языка, Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), kbigi@mail.ru

Специфика кабардино-черкесского языка, как и всей абхазо-адыгской группы языков, ярко проявляется не только в сложнейшей системе глаголов, но также и в области имен. Это касается как их парадигматики, так и способов их образования. В данной статье автор дает характеристику морфологическим категориям имен существительных кабардино-черкесского языка. Такие известные по индоевропейским языкам категории падежа, числа и другие в указанном языке ведут себя совершенно по-иному, имеется целый ряд именных категорий, которые фактически за пределами абхазо-адыгских языков нигде не встречаются (союзности, притяжательности). Именно указанной уникальностью можно объяснить долгий путь познания строения данных языков специалистами, между которыми и по сей день существует немало разногласий по тому или иному вопросу. Наряду с попыткой подвести итог достижениям в данной области, в статье решается и другая, не менее важная проблема – создание научного труда об именах существительных на самом кабардино-черкесском языке с применением вновь разработанной системы лингвистической терминологии, что необходимо для формирования научного стиля как одного из путей развития современного литературного кабардино-черкесского языка.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, имена существительные, категория, послелог, частица, падеж, союзность.

SPECIFICITY OF MORPHOLOGICAL CATEGORIES OF SUBSTITUTE NAMES IN THE KABARDINO-CIRCISSIAN LANGUAGE

Bizhiov Boris Chamalovich, Doctor of Philology, Leading Researcher of the of Sector of Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal

State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), kbigi@mail.ru

The specifics of the Kabardino-Circassian language, as well as the entire Abkhaz-Adyg group of languages, is clearly manifested not only in the most complex verb system, but also in the field of names. This concerns both their paradigmatic and the way they are formed. In this article, the author gives a description of the morphological categories of nouns of the Kabardino-Circassian language. Such categories of case, known in Indo-European languages, numbers and others in this language behave quite differently, there are a number of nominal categories that are actually not found anywhere (union, possessiveness) outside the Abkhaz-Adyg language. It is this uniqueness that can explain the long journey of knowledge of the structure of these languages by specialists, between whom there are still many disagreements on this or that issue. Along with an attempt to summarize the achievements in this field, the article addresses another equally important problem – the creation of scientific work on nouns in the Kabardian-Circassian language using the newly developed system of linguistic terminology, which is necessary for the formation of a scientific style as one of ways of development of modern literary Kabardino-Circassian language.

Keywords: Kabardino-Circassian language, nouns, category, postposition, particle, case, union.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-2-41-83-93